

XARAJATLAR HISOBINI TASHKIL ETISHDA BALIQCHILIK TARMOG‘I XUSUSIYATLARINI HISOBGA OLISH

Aitimbetov Amirbek Qoishibekovich

Alfraganus universiteti nodavlat oliy ta’lim tashkiloti,

Iqtisodiyot fakulteti, «Buxgalteriya hisobi va soliq»

kafedrası dotsenti, i.f.f.d. (PhD),

Toshkent kimyo xalqaro universiteti mustaqil izlanuvchisi

E-mail: amirbek383@mail.ru

Annotatsiya

Ushbu maqolada xarajatlar hisobini tashkil etishda baliqchilik tarmog‘i xususiyatlarini hisobga olish masalalari bayon qilingan. Xususan, baliqchilikda baliqlarni parvarishlashning uslublari, baliqchilik xo‘jaliklarida to‘liq yoki to‘liqsiz tizimli texnologiyani qo‘llash, baliqlarni yetishtirish texnologiyasi va ishlab chiqarish jarayonni hisobini tashkil etish masalalari tadqiq qilingan holda xulosa va takliflar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: xarajatlar, baliqchilik tarmog‘i, monokultura to‘liq tizimli baliqchilik xo‘jaliklari, to‘liqsiz tizimli baliqchilik xo‘jaliklari, ishlab chiqarish jarayonlari, xarajatlari hisobini tashkil yetish.

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы учета особенностей рыболовной сети при организации учета затрат. В частности, сформированы методы ухода за рыбой в рыболовстве, применение полной или частичной систематической технологии в рыболовстве, технология выращивания рыбы и организация учета производственного процесса, выводы и предложения.

Ключевые слова: затраты, рыболовная сеть, монокультура, поликультура, полностью систематизированное рыболовство, неполная систематизация рыболовства, производственные процессы, организация учета затрат.

Annotation

This article describes the issues of taking into account the characteristics of the fishing network in the organization of cost accounting. In particular, the methods of fish care in fisheries, the use of full or partial systematic technology in fisheries, the technology of fish breeding and the organization of production process accounting, conclusions and suggestions were formed.

Keywords: costs, fishing network, monoculture, polyculture, fully systemized fisheries, incompletely systemized fisheries, production processes, organization of cost accounting.

KIRISH

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlaridan biri hisoblanib, so‘nggi yillarda agrar sohani rivojlantirishga qaratilgan keng qamrovli islohotlar olib borilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktyabrda “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020

— 2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5853-son¹ Farmoni qabul qilindi. Mazkur qarorda mamlakatimiz qishloq xo'jaligini isloh qilish, xususan sohada davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish, bozor munosabatlarini keng joriy qilish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi, qayta ishlovchi va sotuvchi subyektlar o'rtasidagi munosabatlarning huquqiy asosini mustahkamlash, sohaga investitsiyalarni jalb qilish, resurstejamkor texnologiyalarni joriy etish hamda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarni zamonaviy texnikalar bilan ta'minlash maqsadida ustuvor vazifalar belgilangan bo'lib, bu o'z navbatida baliqchilik tarmog'ini rivojlantirish, baliqchilik xo'jaliklarida to'liq tizimli yoki to'liqsiz tizimli texnologiyani qo'llash, baliq chavoqlarini ko'paytirish va ozuqa bazasini yaxshilash, tabiiy va sun'iy suv havzalaridan oqilona foydalanishga ham daxldor hisoblanadi. Shu bois, baliqchilik xo'jaliklarida xarajatlarni to'g'ri hisobga olish, mahsulot tannarxi darajasini pasaytirish va olingan mahsulotni hisobga olish bilan bog'liq nazariy, uslubiy, tashkiliy va amaliy muammolarni bartaraf etish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Chunki, baliqchilik xo'jaliklarida xarajatlar hisobini tashkil etishda tarmoq xususiyatlarini, xususan, texnologik, biologik va tashkiliy xususiyatlarini hisobga olish zarur. Bu esa, mazkur yo'nalishlarda ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish zaruratini belgilaydi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Albatta, xarajatlar hisobini tashkil etish, yuritish va moliyaviy hisobotda aks ettirish bilan bog'liq nazariy, uslubiy, tashkiliy va amaliy muammolar hamda ularni bartaraf etish masalalari xorijlik va mamlakatimiz iqtisodchi olimlari tomonidan tadqiq qilib o'rganilgan. Jumladan, xorijlik iqtisodchi olim V.P.Astaxov "ishlab chiqarish jarayonini hisobga olish biznes-jarayonlar tizimida hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki ishlab chiqarish jarayonida yangi qiymat yaratiladi. Shundan kelib chiqqan holda mahsulot ishlab chiqarishga qilingan xarajatlar hisobi va uning tannarxini hisoblash buxgalteriya ishidagi asosiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi" [1] deb yozadi.

I.P.Komissarova esa, "xarajatlar ikki xildagi mohiyatga ega – mahsulot ishlab chiqarish jarayonida amalga oshirilgan va, tegishli, tashkilotning iqtisodiy foydasini kamaytiradigan xarajatlar hamda korxona aktivlarini yaratishda ishtirok etadigan xarajatlar"[4] deb ta'kidlaydi.

M.N.Baxrushina "xarajatlarni kelajakda foyda olib kelishi mumkin bo'lgan. Korxona aktivlari sifatida balansda mavjud resurslarni sotib olish uchun sarflangan miqdor"[3] deb belgilaydi. Ta'kidlash kerakki, yuqoridagi mualliflar aynan qaysi resurslar naqd pul evaziga sotib olinishini aniqlik kiritishmagan.

A.K.Ibragimov tomonidan "ishlab chiqarish xarajatlari – bevosita ishlab chiqarish uchun sarflangan moddiy va material sarflari yig'indisidan iborat bo'lib, korxonaning ishlab chiqarish tannarxini aniqlashda asos bo'lib xizmat qiladi"[5] deb ta'kidlanadi.

Iqtisodchi olimlar B.A.Xasanov va A.A.Xoshimovlarning fikricha, "xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish, tovarlar sotish, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan sarflarning puldagi ifodasi"[6].

¹ <https://lex.uz/docs/-4567334>

Iqtisodchi olim A.A. Abduganiyev “Xarajatlar – ishlab chiqarish natijasida foyda olishning asosiy sharti, usiz hech qanday faoliyat, jumladan ishlab chiqarish ham amalga oshmaydi. Barcha ishlab chiqarish xarajatlari mehnat vositalari va mehnat buyumlarining sarfi tariqasida, qiymat shaklida yuzaga keluvchi moddiylashgan va jonli mehnatning majmuasidir”[2] deb o‘z yondashuvini keltirib o‘tadi.

X.A. Ortiqov esa, “Xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxini aniqlash, ishlab chiqarish hisobiga nisbatan ancha tor tushuncha va uning ajralmas qismlari” [6] deb izohlaydi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida avvalo umumiy metodologik asos sifatida dialektika; ilmiy tafakkur, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, induktiv-deduktiv, abstrakt-mantiqiy metodlar, qiyoslash kabi nazariy umum-ilmiy metodlardan foydalanildi. Umum-ilmiy empirik metodlardan esa, ilmiy va qomusiy manbalarni sharhlash, kuzatish va retrospektiv tahlil usullari qo‘llanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Baliqchilik qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishiga xos bo‘lgan umumiy xususiyatlar bilan birga, faqatgina ushbu tarmoqning o‘ziga xos bo‘lgan xususiyatlarga ham ega. Ushbu xususiyatlar tadqiqot ishida ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish va mahsulotlar tannarxini hisoblash metodologiyasiga bevosita yoki bilvosita ta’sir ko‘rsatuvchi omillar sifatida qaraldi. Shu bois, baliqchilik xo‘jaliklarida ishlab chiqarish xarajatlari hisobi va mahsulotlar tannarxini hisoblash tizimini tashkil etish, unga ta’sir ko‘rsatuvchi barcha omillar majmuini hisobga olgan holda amalga oshirilishi lozim. Ularni baliqchilikda xarajatlar hisobi va tannarx hisoblashga u yoki bu tarzda ta’sir ko‘rsatishiga ko‘ra tashqi va ichki omillarga bo‘linadi.

Bu boradagi tadqiqotlarimiz natijalarini umumlashtirib, tashqi omillarga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

davlatning respublika, mintaqalar va mahalliy hududlar darajadagi investitsiya va innovatsiya siyosati;

qishloq xo‘jalik, xususan baliqchilik mahsulotlari va sanoat mahsulotlari bahosi o‘rtasidagi mutanosiblik (paritet), tarmoqni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash;

infratuzilmalar (ta’minot, savdo, logistika, moliya-kredit muassasalari va h.)

buxgalteriya hisobi, moliyaviy va statistik hisobotlar hamda soliqqa tortishning normativ-huquqiy asoslari;

baliqchilik mahsulotlari marketingi va bozordagi vaziyat.

Ichki omillarni xususiyatlariga ko‘ra: umum-tarmoq, umum-tashkiliy va ishlab chiqarish — texnologik omillarga bo‘lish zarur.

Umum-tarmoq (baliqchilikka xos) xususiyatlar o‘z navbatida quyidagilarga bo‘linadi:

1. *Asosiy ishlab chiqarish vositalari sifatida suv obyektlaridan foydalanish.* Baliqchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish tabiiy yoki sun’iy suv havzalari (ko‘llar, hovuzlar, basseynlar va h.k.)da amalga oshirilib, ular baliqlarni ko‘paytirish va parvarishlashda asosiy ishlab chiqarish sikllarini belgilaydi.

2. *Ishlab chiqarishning mavsumiyligi.* Yil davomida mavsumlar bo'yicha (belgilangan muddatlarda) har xil ishlar ketma-ket amalga oshiriladi, resurslar sarfi va tayyor mahsulotlarni sotish bir maromda amalga oshirilmaydi.

3. *Ishlab chiqarishning davomiyligi.* Baliqchilikda ishlab chiqarish jarayoni ancha uzoq davom etadi va uch yilgacha yetishi mumkin. U ishlab chiqarish davri bilan mos kelmaydi va shuning uchun ham, eng muhim natijaviy ko'rsatkichlar faqat ishlab chiqarish siklining yakunida aniqlanishi mumkin.

4. *Tayyor mahsulot sifatida tirik organizmlar ishlab chiqarilishi.* Tayyor mahsulotlar — biologik aktivlar (har xil yosh va turdagi baliqlar) hisoblanadi va shuning uchun ham, ishlab chiqarish nafaqat iqtisodiy, balki biologik, kimyoviy va boshqa omillarga ham bog'liq.

5. *Maxsus texnika vositalaridan foydalanish.* Baliqchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonida maxsus texnikalar, inshootlar va qurilmalardan foydalaniladi. Jumladan, inkubatsiya apparatlari, suv haydovchi va qizdiruvchi moslamalar, baliq ovlagichlar, ozuqa tarqatgichlar, kompressorlar, lichinka ovlagichlar va boshqalar.

6. *Maxsus ko'rsatkichlarning qo'llanilishi.* Qishloq xo'jaligining barcha tarmoqlari korxonalarining xo'jalik faoliyati samaradorligini tavsiflaydigan umumiy ko'rsatkichlar (rentabellik, mahsulot tannarxi, aktivlar aylanuvchanligi va b.) bilan bir qatorda, faqatgina baliqchilikka xos ko'rsatkichlar (baliq mahsuldorligi, tirik qolish foizi, oziqlantirish va boquvdagi baliqlar zichligi, baliqlar yalpi ovlanishi va boshqalar) ham qo'llaniladi.

Baliqchilik tarmog'ida umum-tashkiliy omillarga quyidagilar kiradi: korxonalar tashkiliy-huquqiy shakllari (fermer xo'jaligi, dehqon xo'jaligi, MCHJ, AJ va b.); korxonalarning tashkiliy tuzilmasi; korxonalar ko'lami; soliqqa tortish rejimi va b.

Baliqchilikda xarajatlar hisobi va tannarx hisoblashga ta'sir ko'rsatuvchi ishlab chiqarish — texnologik omillar hovuz baliqchiligi xo'jaliklarining tiplari, baliqchilikni yuritish shakllari va baliqlarning turlari va parvarishlash usullari bilan bog'liq.

Barcha hovuz baliqchiligi xo'jaliklarini parvarishlanayotgan baliqlarning suv haroratiga munosabati va ishlab chiqarish siklining to'liqligi bo'yicha guruhlash mumkin (1-rasm).

Parvarishlanayotgan baliqlarning biologik xususiyatlari, aynan ularning suv haroratiga munosabati bo'yicha hovuz xo'jaliklari issiq suvli va sovuq suvli baliqchilik xo'jaliklariga bo'linadi.

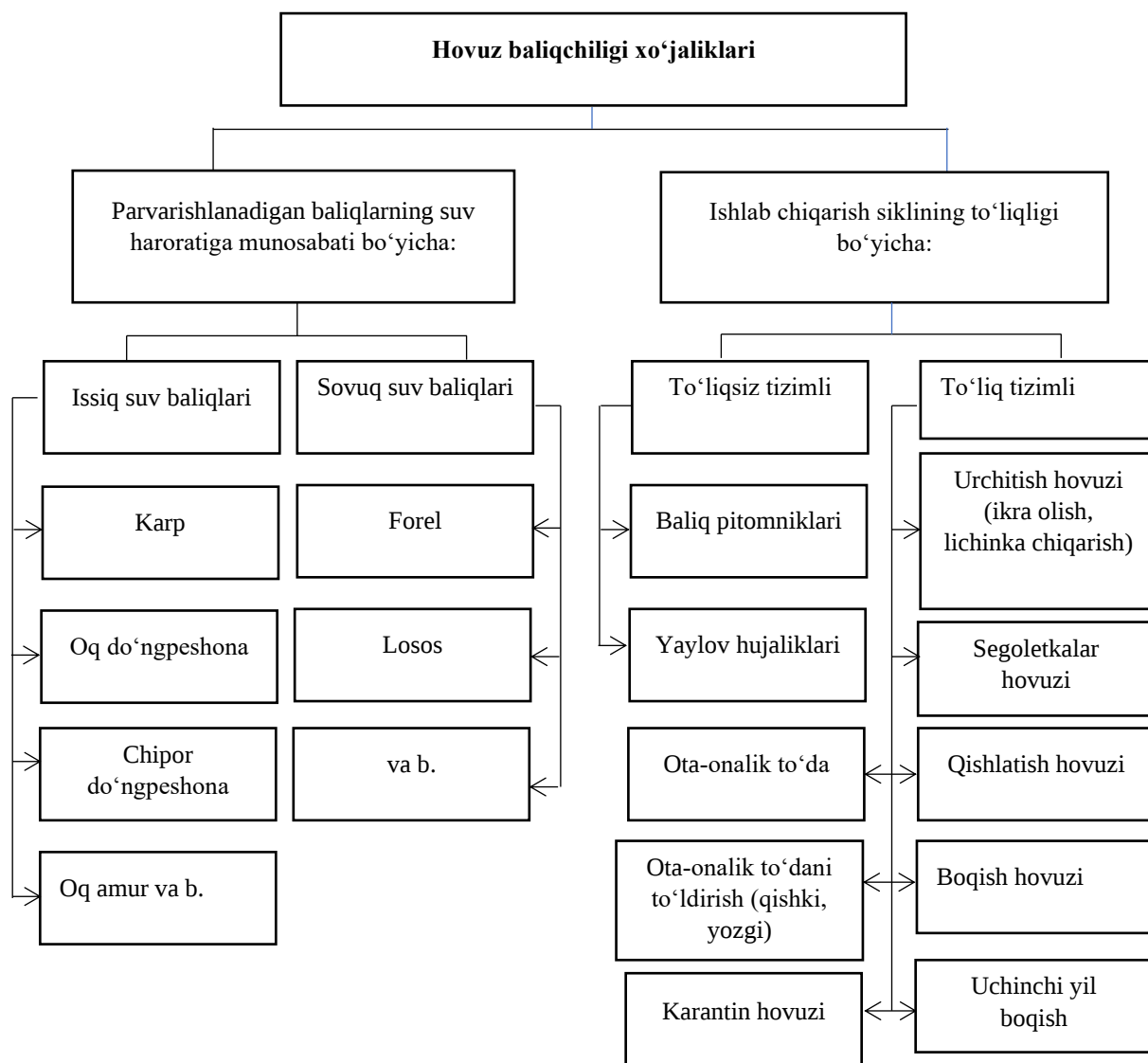
Issiq suvli baliqchilik xo'jaliklarida karp, oq do'ngpeshona, chipor do'ngpeshona, oq amur va boshqa baliq turlari yetishtiriladi. Sovuq suvli baliqchilik xo'jaliklarida esa forel, losos va boshqa baliq turlari parvarishlanadi.

To'liq tizimli baliqchilik xo'jaliklarida uvildiriq (ikra)dan lichinka chiqarishdan tortib, to'iste'mol uchun sotiladigan (tovar) baliq yetishtirishgacha bo'lgan to'liq ishlab chiqarish sikli, to'liqsiz tizimli xo'jaliklarda esa uning bir qismi amalga oshiriladi.

Baliq pitomniklarida baliqlantirish materiallari (lichinkalar, segoletkalar, bir yilliklar, uch yillik siklda esa ikki yillik baliqlar ham) parvarishlanib, ular, qoidaga ko'ra, o'tlatib boqiladigan xo'jaliklar bilan ta'minlanadi.

Yaylov xo'jaliklarida bitta yoki bir nechta suv havzalarida baliqlantirish materiallaridan tayyor mahsulot sifatida sotiladigan (tovar) baliqlar yetishtiriladi, ya'ni

boshqa xo‘jaliklarning baliqlantirish materiallaridan foydalangan holda to‘liqsiz texnologik siklda tovar baliqlar yetishtiriladi.

1-rasm. Hovuz baliqchiligi xo‘jaliklarining turkumlanishi¹

To‘liq tizimli baliqchilik xo‘jaliklari esa har xil toifadagi ko‘plab hovuzlar tizimiga ega bo‘lib, ular asosan:

- uvildiriq (ikra) olish, lichinkalarni ko‘paytirish va parvarishlash uchun mo‘ljallangan urchitish hovuzlari;
- yozgi va qishki ota-onalik (nasldor) baliqlar to‘dasi va uni to‘ldirib borish uchun foydalaniladigan yosh baliqlar to‘dasi uchun mo‘ljallangan hovuzlar;
- segoletkalarni parvarishlash uchun mo‘ljallangan o‘stirish hovuzlari;
- o‘stirish hovuzlaridan o‘tkazilgan segoletkalarni qish mavsumida saqlash uchun mo‘ljallangan qishlatish hovuzlari;
- baliqlarni sotiladigan (tovar) darajasigacha boqish uchun mo‘ljallangan boqish hovuzlari (qoidaga ko‘ra, unga bir yillik baliqlar o‘tkaziladi);

¹ Muallif ishlanmasi

– nasldor baliqlar toʻdasini toʻldirib borish uchun moʻljallangan baliqlar boqiladigan yozgi hovuzlar;

– nasldor baliqlar toʻdasini toʻldirib borish uchun moʻljallangan baliqlar boqiladigan qishki hovuzlar;

– chetdan keltirilgan baliqlar bilan har xil kasalliklar kirib kelishining oldini olish maqsadida, ularni vaqtincha saqlash uchun moʻljallangan karantin hovuzlar.

Toʻliq tizimli baliqchilik xoʻjaliklarida tovar (oziq-ovqat sifatida isteʼmol qilinadigan) baliq ishlab chiqarishning texnologik jarayonlari bir nechta asosiy bosqichlardan iborat:

Birinchi bosqich – uvildiriq (ikra) olish va lichinka chiqarish. Bu bosqichda inkubatsiya sexida karp va boshqa turdagi baliqlardan sunʼiy usullar bilan uvildiriq (ikra) olinib, lichinkalar chiqariladi va parvarishlanadi. Bunda uvildiriq (ikra) olish va undan lichinkalar chiqarish ertaroq amalga oshirilib, ularning vegetatsiya davri qisqaradi va nasldor baliqlar hamda boshqa manbalardan kasalliklar yuqtirishining oldi olinadi. Uvildiriq (ikra) olish gipofizli inyeksiya yordamida amalga oshiriladi. Uvildiriq (ikra)larni shilimshiq moddalardan ajratish va lichinka chiqarish maxsus Veys apparatida amalga oshiriladi. Lichinkalar ushbu apparatlardan lichinka oʻtkazgichlar va lichinka ovlagichlar yordamida tutib olinadi. Soʻngra chamalash yoki hajmli usul bilan sanaladi.

Ikkinchi bosqichda lichinkalar 12 kunlik boʻlgunga qadar maxsus idishlarda parvarishlanadi va shundan soʻng oʻstirish hovuzlariga oʻtkazilib, segoletka darajasigacha (taxminan 30 grammgacha) boqiladi. Undan keyin qishlatish hovuzlariga oʻtkaziladi.

Uchinchi bosqichda bir yillik baliqlar boqiladi. Bu bosqich uchun baliqchilik xoʻjaliklari ikki yillik va uch yillik sikllarni qoʻllashi mumkin. Ikki yillik sikl qoʻllanilganda toʻrtinchi bosqichda bir yillik baliqlar boqish hovuzlariga oʻtkaziladi va tovar baliqlar olinadi, uch yillik sikl qoʻllanilganda esa *toʻrtinchi bosqich* oxirida ikki yillik baliqlar olinadi va *beshtinchi bosqichda* tovar baliq darajasigacha boqiladi.

Baliqchilik xoʻjaliklarida hovuz baliqchiligini yuritishning bir nechta shakllari qoʻllanilishi mumkin:

- ekstensiv shakli – baliqlar faqat hovuzlarning oʻzida mavjud boʻlgan tabiiy ozuqalar asosida boqiladigan xoʻjaliklarda qoʻllaniladi;

- yarim ekstensiv shakl – ekstensivdan intensivga oʻtish shakli boʻlib hisoblanadi. Bu shaklda hovuzlarning ozuqa bazasini koʻpaytirish uchun ular oʻgʻitlanadi, baliqlarni oziqlantirish esa vegetatsiya davrining ikkinchi yarmida – hosil yigʻib olinganidan soʻng don chiqitlari bilan amalga oshiriladi;

- intensiv shakli – baliqlar zichligini oshirish, hovuzlarga oʻgʻit solish, sunʼiy ozuqalar bilan oziqlantirish, aeratsiya (suvni havo bilan toʻyintirish), har xil ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash va boshqa ishlar amalga oshiriladi. Ushbu shakl qoʻllanilganda suv havzasining bir gektaridan olinadigan baliq mahsuldorligi 2-3-marta oshishi mumkin.

Hozirgi vaqtda respublikamizda hovuz baliqchiligi asosan sunʼiy hovuzlarda (oq va chipor doʻngpeshona, oq amur, karp, karas), qafaslar (karp, forel, laqqa va x.k.) va intensiv hovuzlarda (laqqa, karp) ishlab chiqarishga ixtisoslashgan.

Ayni chogʻda baliqchilikda baliqlarni parvarishlashning ikkita uslubi mavjud:

- *monokultura* – ixtisoslashgan hovuz baliqchiligi xoʻjaliklarida bitta turdagi baliqlarni parvarishlanadi. Masalan, issiq suvli baliqchilik xoʻjaliklarida – karp, forel yetishtirishga ixtisoslashgan sovuq suvli xoʻjaliklarda – kamalaksimon forel va h.k.

- *polikultura* – bitta suv havzasida bir nechta turdagi baliqlar birgalikda parvarishlanadi. Masalan, karp bilan oʻtxoʻr baliqlar (oq doʻngpeshona, chipor doʻngpeshona va oq amur) birgalikda parvarishlanib, suv havzalarining tabiiy ozuqa resurslaridan toʻlaroq foydalanish va baliqlar mahsuldorligini oshirishga erishiladi.

Hovuz baliqchiligi xoʻjaliklarida ushbu xususiyatlarni har xil variantlarda birlashtirish mumkin va buning natijasida esa, ishlab chiqarish hisobini ham, har xil variantlarda tashkil etish mumkin. Shu boisdan, istalgan baliqchilik xoʻjaligiga mos keladigan xarajatlar hisobi va mahsulotlar tannarxini hisoblash boʻyicha yagona uslubni shakllantirishning imkoni yoʻq. Shunday ekan, xarajatlar hisobi va mahsulotlar tannarxini hisoblashni baliqchilikning tarmoq va ishlab chiqarish-texnologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi lozim deb hisoblaymiz.

Respublikamiz baliqchilik xoʻjaliklari qoʻllanilayotgan ishlab chiqarish texnologiyalariga koʻra quyidagi toifalarga boʻlinadi:

- uvildiriq (ikra) olishdan tortib to sotiladigan (tovar) baliq yetishtirishgacha boʻlgan barcha bosqichlarni qamrab oladigan *toʻliq tizimli xoʻjaliklar*. Bunday xoʻjaliklarda ishlab chiqarish jarayoni ikki yoki uch yil davom etadi, yaʼni ikki yoki uch yilda sotiladigan (tovar) baliq olinadi;

- baliqlantirish material (lichinkalar, mayda chavoqlar, joriy yildagi baliqchalar, bir yillik baliqchalar, ikki yillik baliqlar) ni yetishtirishga ixtisoslashgan pitomniklar. Qoidaga koʻra, bunday xoʻjaliklarda baliqlar bir yil davomida boqilib, soʻngra boshqa xoʻjaliklarga sotiladi;

- boshqa xoʻjaliklardan sotib olingan baliqlantirish materialidan tovar baliq yetishtiruvchi hovuz xoʻjaliklari. Bunday xoʻjaliklarda ham baliqlar bir yil davomida boqiladi, lekin xaridorlarga tayyor mahsulot (tovar) sifatida sotiladi.

Baliqchilik xoʻjaliklarida toʻliq tizimli yoki toʻliqsiz tizimli texnologiyani qoʻllash quyidagi omillarga bogʻliq:

- tegishli moddiy-texnik baza (hovuzlardagi baliq saqlanadigan joylar – uvildiriq (ikra) olinadigan mahsuldor baliqlar, lichinkalar, yetiltirilayotgan baliqchalar, qishlaydigan baliqlar (ulardan har biri belgilangan maqsadda boqiladi), shuningdek, omborxonalar, sovutgichlar, ovlash qurollari, qayiqlar va boshqalar);

- maxsus malakali mutaxassislar (zootexniklar, veterinarlar, baliqboqarlar, qoʻriqchilar va b.) bilan taʼminlanganlik;

- suvdagi biologik aktivlarni qayta tiklash va muhofaza qilish zarurati va boshqalar.

Toʻliq tizimli baliqchilik xoʻjaliklarida baliq yetishtirish jarayoni ikki bosqichdan iborat:

1. Baliqlantirish materiallarini yetishtirish (lichinkalar, chavoqlar, bir yillik baliqchalar, qishlatiladigan baliqlar ham);

2. Sotish uchun moʻljallangan (tovar) baliqlarni yetishtirish.

Baliqchilik xo‘jaliklari ishlab chiqarish hajmidan kelib chiqqan holda yirik va mayda xo‘jaliklarga bo‘linadi. Ko‘pchilik yirik baliqchilik xo‘jaliklarida, masalan karpsimon baliqlarni sotiladigan (tovar) darajasigacha yetishtirish davri ikki yil davom etadi va beshta texnologik bosqichni o‘z ichiga oladi:

1. Karpsimon baliqlarining mahsuldor to‘dasini shakllantirish va o‘stirish;
2. Uvildiriq (ikra) olish;
3. Chavoqlarni o‘stirish;
4. Chavoqlarni qishlatish;
5. Ikki yillik tovar baliqlarni parvarishlash.

Ta’kidlash joizki, baliqchilik xo‘jaliklarida xarajatlar hisobi va mahsulotlar tannarxini kalkulyatsiyalashda boqilayotgan baliqlarning turlari ham inobatga olinishi lozim.

Baliqchilikning umum-tarmoq, tashkiliy va ishlab chiqarish-texnologik hamda boshqa xususiyatlarini tadqiq qilish natijalari shuni tasdiqladiki, ular baliqchilik xo‘jaliklarida buxgalteriya hisobi va hisobot tizimini tashkil etishga bevosita ta’sir ko‘rsatadi (1-jadval).

1-jadval

**Baliqlarni yetishtirish texnologiyasi va ishlab chiqarish jarayonlarining
buxgalteriya hisobini tashkil etishga ta’siri**

Ishlab chiqarish texnologiyasi va jarayonlari	Buxgalteriya hisobini tashkil etish
Texnologiya va ishlab chiqarishni tashkil etish jarayonlari: <i>to‘la tizimli, to‘liqsiz tizimli</i>	- to‘liq tizimli baliqchilik xo‘jaliklarida xarajatlar hisobi va tannarx obyektlari bir nechta bo‘lishi (lichinkalar, mayda chavoqlar, joriy yildagi baliqchalar, bir yillik baliqchalar, ikki yillik baliqlar); - xarajatlarni ishlab chiqarish jarayonlari va o‘sib boruvchi jami bilan hisobga olish; - to‘liq tizimli xo‘jaliklarda tugallanmagan ishlab chiqarish (qishlatiladigan hovuzlardagi chavoqlar qiymati) mavjudligi; - to‘liq tizimli xo‘jaliklarda xarajatlar hisobini analitik schyotlarning batafsil tizimini qo‘llagan holda tashkil etish; - xarajatlarni asosiy, yordamchi va xizmat ko‘rsatuvchi ishlab chiqarishlarga ajratish; - to‘liqsiz tizimli xo‘jaliklarda xarajatlar hisobini texnologik jarayonlarga bo‘lmasdan, bitta analitik schyotda yuritish; - to‘liqsiz tizimli xo‘jaliklarda tugallanmagan ishlab chiqarishning bo‘lmasligi; - to‘liqsiz tizimli xo‘jaliklarda xarajatlar hisobining bir bo‘lakli usulini qo‘llash.
Ishlab chiqarish faoliyati miqyoslari	Suv havzasining tabiiy sharoitlari va baliqlar zichligiga bog‘liq
Suv obyektdan foydalanish xususiyatlari	Hovuzlar, suv omborlari va tabiiy ko‘llarni saqlash uchun qilinadigan maxsus xarajatlar (suv sifatini tahlil qilish, suvini almashtirish va b.)
Mavsumiylik, siklning davomiyligi, xilma-xilligi, ish bosqichlari	Xarajatlarni bosqichlar bo‘yicha hisobga olish: hovuzlarni baliqlantirishga tayyorlash, o‘stirish, baliqlarni hovuzdan yig‘ib olish va hokazolar.
Tayyor mahsulot turlarining xususiyatlari	Tayyor mahsulotlar (lichinkalar, chavoqlar, bir yillik baliqchalar, sotiladigan (tovar) baliq) va unda ro‘y beradigan o‘zgarishlar (tirik vazn o‘sishi) hisobi

Ta'kidlash joizki, hovuzlarga qo'yiladigan baliqlar miqdori xo'jalik ishlab chiqarish faoliyatining miqyosiga bog'liq. Bu esa baliq yetishtirilayotgan suv havzasining maydoni bilan belgilanadi. Karpsimon baliqlar suv tubida oziqlanadi va shuni inobatga olgan holda baliqlantirish miqdori suv havzasining hajmiga emas, balki maydoniga bog'liq. Mavjud shart-sharoitlar va boshqa o'simlikxo'r baliqlar mavjudligini hisobga olgan holda 1 ga suv havzasiga qo'yiladigan baliqlar (bir yillik) 1000-2400 gr. oralig'ida bo'lishi mumkin. Agar baliqlantirishning zichligi ko'rsatilgan normalardan yuqori bo'lsa, olinadigan tovar baliq hajmi belgilangan me'yorga nisbatan past bo'ladi. Karpsimon baliqlarning tabiiy mahsuldorligi o'rtacha 1 gektaridan 70-80 kg, agar maxsus omixta yem bilan oziqlantirilsa, o'rtacha 220-320 kg bo'lishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xarajatlar hisobini tashkil etishda baliqchilik tarmog'i xususiyatlarini hisobga olishga quyidagilarga ahamiyat qaratish lozim:

birinchidan, baliqchilik xo'jaliklarida buxgalteriya hisobini tashkil etishda va umuman hisob siyosatini shakllantirishda tarmoqning mavsumiylik, tashkiliy-texnologik va boshqa xususiyatlarini inobatga olish lozimligi asoslandi;

ikkinchidan, baliqchiligi xo'jaliklarini parvarishlanayotgan baliqlarning suv haroratiga munosabati va ishlab chiqarish siklining to'liqligi bo'yicha tasniflangan holda tavsiflab berildi;

uchinchidan, to'liq tizimli baliqchilik xo'jaliklarida baliq yetishtirish jarayoni ikki bosqichga ajratilgan holda hisobga olish taklif etildi;

to'rtinchidan, baliqchilikda ishlab chiqarish hisobini tashkil etishga ishlab chiqarish-texnologik va umum-tarmoq xususiyatlari ko'proq ta'sir ko'rsatadi asoslandi;

bechinchidan ishlab chiqarish-texnologik xususiyatlari ko'proq hovuz xo'jaliklarining turlari, baliqlarni parvarishlash uslublari, baliqchilikni yuritish shakllari va boqilayotgan baliqlar tarkibiga bog'liq ekanligi aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Астахов В.П. **Теория бухгалтерского учета.** – Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2002. – 269 с.
2. Абдуганиев А.А. **Кўп укладли иқтисодиёт шароитида ишлаб чиқариш харажатлари, уларнинг ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини аниқлаш ва таҳлили.** Диссертация. БМА, 1998. – 9–21 бетлар.
3. Бахрушина М.Н. **Бухгалтерский управленческий учет: Учебник для вузов.** 2-е изд., доп. и перераб. – М.: ИНФО мега-Л; Высшая школа, 2002. – 485 с.
4. Комиссарова И.П. **Трансформация учета расходов организации: методология и практика.** – М.: Изд-во «Бухгалтерский учет», 2002. – 224 с.
5. Ибрагимов А.К. **Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби, аудити ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархини аниқлашни такомиллаштириш.** БМА, – Т., 2002. – 62 б.
6. Хасанов Б.А., Хошимов А.А. **Бошқарув ҳисоби.** – Т.: Янги нашр, 2011. – 24 б.